

**Лексико-семантична група назв одягу для ніг і рук
у східноподільських говірках**

Одяг споконвіку відіграв важливу роль у житті людства, а тому й лексика на позначення одягу посідає важливе місце в лексичній структурі українських говорів. Тематична група лексики (ТГЛ) на позначення одягу була предметом системного дослідження у поліських говірках (праці Ф. Бабія, Г. Гримашевич), поліських, волинських та подільських говірок (Л. Анисимової), карпатських (М. Дерке, Н. Пашкової), східнослов'янських (Л. Лисиченко), східностепових (Н. Клименко), середньонадніпрянсько-степового порубіжжя (Т. Щербини) та ін. Складовою частиною ТГЛ одягу є лексико-семантична група (ЛСГ) назв одягу для ніг і рук.

Як об'єкт діалектологічного вивчення назв одягу для ніг і рук представлено в дисертаційних роботах Н. Клименко [2, 110 – 115], Т. Щербини [4, 64 – 66].

Актуальність нашого дослідження зумовлена тим, що ЛСГ назв одягу для ніг і рук у східноподільських говірках не була предметом спеціального вивчення.

Мета статті – проаналізувати назви одягу для ніг і рук у східноподільських говірках, особливості їх творення, мотивації, етимології.

Визначальною диференційною ознакою (ДО) для структури мікрогрупи назв одягу для ніг є 'стать носія'.

Жіночий одяг для ніг може бути різної довжини, різного фасону, виготовлений із тканини різної якості. На мовному рівні це виявляється лексичною репрезентацією таких сем: 'одяг для ніг разом із штанцями', 'одяг для ніг довжиною за коліна', 'одяг для ніг довжиною до колін'.

На позначення першої семи значний ареал займає лексема *кол'готи* та її дериват *кол'готки* в різних фонетичних варіантах *кол'годи*, *кол'готк'і*, *ко'лотки*. Акцентуаційний варіант *колгот'ки* зафіксовано у східніших досліджуваних говірках (Березовська, 116 – 117). Назви колгот утворюють мікропарадигму репрезентантів сем 'колготки з бавовни' : 'колготки з

капрону' : 'колготки із шерсті', що реалізується в досліджуваних говірках переважно на рівні атрибутивів, які входять до складу описових номінацій і вказують на матеріал виготовлення: *кол'готи ба'воўн'ан'і*, *колгот'ки хлопчатобу'мажн'і*, *кол'готи кап'ронов'і*, *колгот'ки кап'ронов'і*, *кол'готки кап'ронов'і*, *кол'готки диди'ронов'і*, *кол'готи ше"рс'т'ан'і* (*ше"рс'ц'ан'і*, *ширс'ц'ан'і*, *ше"рс'ц'ан'і*), *кол'готки ше"рст'ан'і*, (*ширс'ц'ан'і*, *ширс'ц'ан'і*), *колгот'ки ширс'ц'ан'і* (*ширс'ц'ан'і*).

Окремі означення передають додаткову маркуючу сему 'якість тканини, із якої виготовлено одяг': *кол'готи прос'ц'і*, *кол'готки прос'ті* (*прос'т'і*, *прос'ц'і*, *п'рос'ц'і*), *колгот'ки прос'ц'і* 'колготи з бавовни', *кол'готки тепл'і* 'колготи із шерсті', 'колготи з бавовни', *кол'готки бизроз'мерн'і* (*бизроз'мерн'і*, *бизроз'мерн'і*) 'колготи з синтетичного еластичного волокна'.

Субстантиви на позначення такого виду одягу є вузьколокальними. Вони утворилися способом семантичної компресії від словосполучення типу «загальна назва + ознака» → «вид одягу», зокрема *кол'готки кап'ронов'і* → *кап'ронки*, *кол'готки бизроз'мерн'і* → *бизроз'мерки*.

На позначення семи 'одяг для ніг, довжиною за коліна' у східноподільських говірках зафіксовано лексему *чул'ки* / *чулки*, запозичену з тюркських мов (Фасмер, IV, 380). З метою передачі додаткової семи мовці використовують типові моделі номінації одягу «загальна назва + назва тканини»: *чулки диди'ронов'і* 'панчохи, плетені з синтетичного волокна', *чул'ки кап'ронов'і* 'панчохи з капрону', *чулки хлопчатобу'мажн'і* 'панчохи з бавовни', *чулки ширс'ц'ан'і*, *чулки ширс'ц'ан'і* 'панчохи з шерсті', «загальна назва + назва, що вказує на якість тканини»: *чулки прос'ц'і*, *чулки п'рос'ц'і* 'панчохи з бавовни', *чулки тепл'і* 'панчохи з шерсті', *чулки бизроз'мерні* (*бизроз'мерн'і*, *бизроз'мерн'і*) 'панчохи з синтетичного еластичного волокна'.

Назва *пан'чохи* / *пан'ч'охи*, *пан'чохи* (пол. «лапоть» (ЕСУМ, IV, 280) у досліджуваних говірках є абсолютним синонімом лексеми *чул'ки*.

Номінації, що позначають капронові шкарпетки до кісточок, які одягають жінки, щоб не пошкодити ноги взуттям, є похідними від лексеми *слід*: *нас^л'ідники*, *п'ідс^л'ідники*, *сл'і^ди*, *сл'ід^м'ки*, *сл'і^дочки*. Номен *нап'йатники* мотивований назвою частини тіла, яку прикривають таким одягом: *нап'йатники од'і'вайут на п'йати / щоб ни шуру'вали 'тухл'і* (Ор.).

Жіночий і чоловічий одяг для ніг позначають лексеми *нос'ки* та *шкар'петки*. Загальноживана лексема *нос'ки* (СУМ, V, 446) зафіксована в усіх говірках Східного Поділля. Лексема *шкар'петки* у східноподільських говірках вживається спорадично і є абсолютним синонімом лексеми *нос'ки*. Слово *шкар'петки* М. Фасмер вважає запозиченням із польської мови, в яку воно потрапило з італійської (*scarpetta* – «башмачок») (Фасмер, IV, 447)).

Шматок тканини, яким обмотують ногу перед взуванням, у досліджуваних говірках номінують питомою лексемою *о'нуча* (ЕСУМ, IV, 194). Назва *о'нуча* та її фонетичні варіанти *о'нуч'і*, *го'нуч'і*, *га'нуч'і*, *гу'нуч'і*, *у^о'нуч'і*, *ў'нуч'і*, поширена на всій території Східного Поділля. Назва, відома і в інших говорах української мови, зокрема: гуцульських *о'нуча* (*у'нуча*) 'шматок тканини, яким обмотують ногу перед взуванням' (ГГ, 139); поліських *о'нуча* 1) 'ганчірка для миття підлоги', 2) 'ганчірка, якою користуються на кухні', 3) 'кусок полотна чи сукна для обмотування ніг під деяке взуття (переважно під чоботи)' (Лисенко, 144); середньополіських і суміжних говірках *о'нуча*, *га'нуча*, *гу'нуча*, *во'нуча*, *а'нуча*, *'нуча* 'шматок тканини, яким обмотують ноги' (Гримашевич, 110); бойківських *о'нучки* 'онучки з овечої вовни' (Онишкевич, II, 20); східностепових *о'нуча*, *а'нуча*, *о'нучка* 'шматок тканини, яким обмотують ногу перед взуванням' [2, 114]; говірках середньонаддніпряньсько-степового порубіжжя *о'нуча*, *го'нуча*, *у'нуча*, *га'нуча*, *з'нуча* [4, 64].

У більшості досліджуваних говірок номен *о'нуча* чи його фонетичні варіанти *о'нуч'і*, *го'нуч'і*, *га'нуч'і*, *гу'нуч'і*, *у^о'нуч'і*, *ў'нуч'і* вживаються паралельно з номінацією *пор'т'анки*, *пар'т'анки*. Лексема мотивована назвою тканини, із якої виготовлений такий вид одягу – *порт* «конопляна або лляна нитка» (ЕСУМ, IV, 528).

У поліських діалектах лексема *пор'т'анка*, відома з семантикою дещо відмінною від східноpodільських говірок ‘кусок бавовняної матерії домашнього виробу’ та з ремаркою *рідко* ‘бавовняна хустка’ (Лисенко, 169); ‘велика тепла хустка’ (Аркушин, II, 75). У середньополіських говірках лексема *пор'т'анк'і* позначає ‘полотняні штани’ (Гримашевич, 131).

На позначення шматка тканини, яким обмотують ногу перед взуванням, у східноpodільських говірках є лексеми *об'мотка*, *т'ранц'і* та *ган'ч'ірка*. Номен *об'мотка* на позначення названої реалії вживається у середньополіських говірках (Гримашевич, 104), східностепових [Клименко, 115] та говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя [4, 65]. В основу номінації *об'мотки* / *гоб'мотки* покладено мотиваційну ознаку (МО) ‘спосіб одягання’. Прозоромотивованими у досліджуваних говірках є лексеми *т'ранц'і* та *ган'ч'ірка* на позначення шматка тканини, яким обмотують ноги перед взуванням.

Наявність протетичного [г] у лексемах *го'нуча*, *гоб'мотка* властива також для інших лексем, засвідчених у говірках Східного Поділля. С. Бевзенко зауважував, що протетичний приголосний [г] широко представлений в ряді південно-західних діалектів, зокрема в подільсько-волинських говірках [1, 83].

Появу протетичних та епентетичних приголосних А. Костюк в лексиці подільського говору називає високочастотними змінами, які відчутно модифікують матеріальну оболонку слова [3, 53].

У всіх говірках на позначення чоловічого і жіночого одягу для ніг виявлено лексему *'гол'фи*, яка у східноpodільських говірках втрачає початковий етимологічний звук, що є віддзеркаленням появи протетичних приголосних, – *'ол'фи*. На позначення панчох до колін без ступні в більшості досліджуваних говірок зафіксовано запозичену із французької лексему *'гетри* (ЕСУМ, I, 502). Лексема *на'литники*, мотивована назвою частини тіла, яку покриває такий одяг, є вузьколокальною. У середньополіських говірках названа лексема зафіксована на позначення жіночих панчох до колін без ступні (Гримашевич, 99).

Мікрогрупу назв одягу для рук формує опозиція сем ‘одяг для рук із відділенням для одного великого пальця’ : ‘одяг для рук із відділеннями для кожного пальця’.

Спільною в реалізації обох сем у декількох говірках є питома (ЕСУМ, V, 137) лексема *рукавиці*, яка на позначення одягу для рук з відділенням для одного великого пальця повністю покриває досліджуваний ареал і вступає у синонімічні відношення з іменниками *вар’ішки*, *варе^ншки*, *варушки*, *чо^тири^пал’ки*, *нога^виц’а* та атрибутивним словосполученням *рука^виц’а одно^пал’на*.

Лексема *нога^виц’а* на позначення одягу для рук з відділенням для одного пальця зафіксована лише в одній говірці досліджуваного ареалу. З таким же значенням лексема відома в середньополіських говірках (Гримашевич, 103).

У східноподільських говірках лексема *ногавиця* позначає семи ‘частина штанів, яка надягається на одну ногу’, ‘верхня частина чобота, яка покриває гомілку’ та ‘копил, на якому шили або ремонтували взуття’ (Березовська, 166).

Сема ‘одяг для рук з відділеннями для кожного пальця’ у східноподільських говірках репрезентована лексемами, похідними від *перст*, *палець*, *рука*: *на^пал’чики*, *пал’чата*, *пил’чатка*, *пал’чатка*, *пал’ча*, *пе^нр’чата*, *пир’чата*, *пе^нр’чатка*, *пир’чатка*, *пар’чатка*, *пи^ер’чатка*, *п’ер’чатка*, *пе^нр’чатки*, *пир’чатки* (мн.), *пе^нр’ча*, *пар’ча* (с. р.), *рука^вичка*, або словосполученнями, до складу яких входять ці лексеми: *рука^виц’а п’яти^пала*.

Отже, лексико-семантична група назв одягу для ніг і рук у досліджуваних говірках репрезентована однослівними та двослівними номінаціями. Ядро групи становлять загальноновживані лексеми (*нос’ки*, *чул’ки*, *кол’готи*, *колгот’ки*, *рука^виц’и*). На периферію у зв’язку з позамовними чинниками витіснені лексеми *о^нуча*, *пор’т’анки на^пал’чики*, *чо^тири^пал’ки*, *нога^виц’а*). Загальноновживані лексеми *шкар’петки*, *пан’чохи*, *рука^виц’и* вживаються у говірках лише як абсолютні синоніми до лексем

нос'ки, чул'ки, пер'чатки відповідно. Визначальною у формуванні мікрогрупи назв одягу для рук у досліджуваних говірках є ДО 'крій'. ДО 'призначення виробу' на номінації реалії суттєво не вплинула. Атрибутивні словосполучення *рука'виц'а ро'боча, рука'виц'а сти'ц'овочна* реалізують сему 'рукавиці з цупкої тканини, призначені для захисту рук під час роботи'.

Джерела

Аркушин – Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Григорій Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000. – Т. 1 – 2.

Березовська – Березовська Г.Г. Словник назв одягу та взуття у східноподільських говірках. – Умань : Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, 2010. – 348 с.

ГГ – Гуцульські говірки. Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 232 с.

Гримашевич – Гримашевич Г.І. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. – Житомир : Північноукраїнський діалектологічний центр Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2002. – 184 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / редкол. Онишкевич – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. – К. : Наук. думка, 1984. – Ч. 1 : А – Н. – 495 с. ; Ч. 2 : О – Я. – 515 с.

Лисенко – Лисенко П.С. Словник поліських говорів / П.С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.

Онишкевич – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок / М.Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Ч. 1 : А – Н. – 495 с. ; Ч. 2 : О – Я. – 515 с.

СУМ – Словник української мови : в 11-ти т. / за заг. ред. І.К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1–11.

Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева ; под ред. и с предисл. Б.А. Ларина. – 2-е изд., стереотип. – М. : Прогресс, 1986 – 1987. – Т. 1 – 4.

Література

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія / С.П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 246 с.
2. Клименко Н.Б. Назви одягу в східностепових говірках Донеччини : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Клименко Наталія Борисівна. – Донецьк, 2001. – 400 с.
3. Костюк А.В. Формальна модифікація слова в ареальному аспекті / А.В. Костюк // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. пр. / відп. ред. М.Я. Плющ. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – Вип. 3, кн. 2. – С. 51 – 57.
4. Щербина Т.В. Середньонадніпрянсько-степове діалектне порубіжжя у світлі ізоглос : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Щербина Тетяна Василівна. – К., 2003. – 341 с.

Умовні скорочення

Ор. – село Орлове Новоархангельського району Кіровоградської області.